

Gyrgyzlaryň boz öýi

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Gyrgyzlaryň boz öýi KIRGIZ TÜRKLERİNDE “BOZ ÜY” (ÇADIR) GELENEĞİ

Göçebe hayatın vazgeçilmez şaheserlerinden biri olan çadır, yerleşik hayata geçilene kadar göçebe olan bütün Türki toplumlar tarafından kullanılmıştır. İçinde bulunduğu halkın kültürüyle doğrudan alakalı olan çadırların, kolayca taşınabilmesi, yazın serin, kışın ise sıcak tutması gibi özellikleri bu konutların kullanımını oldukça yaygınlaştırmıştır. Çadır, toplumlar arasında kendine has farklı kültürlere göre şekillenen yapısıyla iç ve dış dizayn olarak değişikliklere sahip olmuştur. Çadırların yapısı, bulunduğu toplumun gelenek ve göreneklerini, inançlarını, hayat tarzlarını yansıttığından tarihî bir kaynak olma açısından da önemlidir.

Türki toplumlar arasında çadır, çok yaygın kullanılmakla beraber, çadırın yanında sabit evlerde bulunmuştur. Türki halklar yazın yaylalara göç ettikleri gibi kışın da oturmak için sabit evler kurmuşlardır. Fakat genelde, Türkler için vazgeçilmez olan ve en sık kullanılan konutlar, varlığını XIX. yy'a kadar sürdüren çadırlar olmuştur. Bugüne değin Türki toplumlar arasında ortak bir nokta var ki, o da bu çadırın Türki halklardaki aile yapısının sıcak ve sevimli bir sembolü olmasıdır.

Türki toplumlardan biri olan Kırgızlarda da “boz üy” adını verdikleri çadır, varlığını günümüze kadar devam ettirir. Kırgızlar tarihleri boyunca, ağaçtan yapılmış ve üstü çamlarla kaplı evler, boz üyeler gibi çeşitli yaşam konutları kullanmışlardır (Gömeç 2002: 38). Ancak genel olarak en çok kullanılan ve portatif konutlar olan boz üyeler olmuştur. Sık sık yer değiştirmeleri, yazın yaylalara kışın kışlaklara göç etmeleri, verimli topraklar aramaları[1] ve hayvancılıkla uğraşmaları gibi özellikler boz üy kullanımını zorunlu

kılmıştır. Bu sağlam ve rahat olan konutların fiziki yapılarında bugün sabit konutların bazılarında olmayan sanatsal incelikler yer almıştır.[2] Özenle yapılan bu portatif konutlar, fiziki yapılarında sanatsal açıdan güzellikler bulundurmasının yanında, soğuk betonlardan yapılan büyük apartmanlara ve gökdelenlere nazaran Türk halkının aile yapısının sıcaklığını da yansıtmıştır.

Kırgızların yerleşik hayata geçmesi XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Bu tarihe kadar Türki halkların neredeyse tamamı modern dünyanın getirdiği yeniliklere çoktan kucak açmışlar, çadırlar terkedilmiş, onun yerine büyük beton binalar kurulmuştur. Ancak Kırgız Türkleri, 1917 yılında yapılan sosyal Ekim devriminden sonra portatif konutlar olan boz üyelerden, sabit konutlara geçmeye başlamışlardır.[3] Yaklaşık üç bin yıllık bir tarihe sahip olan boz üy, Kırgızlarda ne kadar unutulmasa da, elbette ki eski önemini de koruyamamıştır. Kırgızistan'ın hala bazı yerlerinde kullanılmaktaysa da, ancak genel olarak boz üyün, antik bir esere dönüştüğü söylenebilir.

Kırgızlar yerleşik hayata en son geçen Türki halklarından olduklarından, kendi kültürlerini muhafaza etmeye çalışmışlar, ancak zamanın getirdiği değişikliklere de ayak uydurmak zorunda kalmışlardır. Rusya'nın bu toprakları istila etmesi ve Rus çiftçilerini Kırgız halkının verimli arazilerine pervasızca yerleştirmesinden sonra bu süreç daha da hızlanmış ve Kırgızistan'da Rus ve Ukrayna tarzı evler görülmeye başlamış, XX. yy'dan sonra da iyice hızlanmıştır.

Çalışmamızın amacı ise, Türk halklarının tarihinin her devrine şahidlik ederek, adeta Türk kültürünün canlı bir örneği olan Türk çadırlarının içinde çok önemli bir yere sahip olan Kırgız Türklerinin "boz üy" dedikleri Türk çadırının Türkler ve özellikle Kırgızlar için önemini ve bu eşsiz eserlerin yapılış şekillerini anlatmaktır. Aynı zamanda bu çalışmanın, küreselleşme ile halkların kültür öğelerini kaybetmeye başladıkları bu zamanda, Türk kültürünün yaşatılması konusuna bir nebze olsun faydasının dokunacağı inancını taşımaktayız.

Önce boz üyelerin Türk Kültürü ve özellikle Kırgız kültürü

içerisindeki yeri anlatılmış, devamında ise boz üylerin yapılış şekilleri yazılmıştır.

BOZ ÜY'ÜN KIRGIZLAR İÇİN ÖNEMİ

Boz üyler Kırgızların tarihlerini, toplumsal ilişkilerini günümüze kadar ulaştıran yegane kaynaklardan biri olmuştur. Kırgız kültürü içerisinde Manas Destanı'ndan sonra önem bakımından ikinci sırada boz üyler sayılabilir (Интаруулу 2000). Bu değerli barınakların içerisinde Kırgız halkı düşün yapmış, çocuklarını dünyaya getirmiş, ölülerinin arkasından burada yas tutmuş, kısacası acı tatlı bütün anlarını burada yaşamışlardır.

Boz üyün dış yapısı iklim şartlarına göre şekillendiği gibi içerisi de halkın ruh yapısına göre şekillendirilmiştir. Kırgızlar için hem barınak, hem sıcak bir aile yuvası hem de zamanlarının çoğunu içinde geçirdikleri bir mekan olarak kullanılmış olan boz üyler, kimi zamanlar mektep olarak dahi kullanılmıştır (Айтмамбетов 1961:10). Yerleşik hayata geçiş döneminde sabit çamurdan yapılmış evler inşaa eden bazı varlıklı Kırgızların evlerinin bahçesine de boz üy kurmuş olmaları, boz üylerin Kırgızlar için önemini ve Kırgız halkının geleneklerine ne kadar bağlı olduklarını göstermektedir (Табалдыев 1976:92).

Boz üyler ve boz üyü oluşturan parçalar, halk düşünce ve geleneklerinin yansıması olmuştur. Bundan dolayıdır ki Kırgızlar tarafından her bir parçaya kendine has bir mana ve bir isim verilmiştir (Эркин Тоо 2000:208).

Boz üyün tepesinde bulunan “tündük” boz üyün en önemli yerlerinden birisi olup, uçsuz bucaksız evreni simgelemekte, Dünya'yı ısıtan ve aleme nur saçan güneş ışıkları boz üye buradan girmekte, ve geceleyin ay ışığı yine buradan girmekte ve yıldızlar seyredilmektedir. Ortada bulunan ve “oçok” adı verilen ocağın dumanı buradan göğe yükselmektedir. Tündük'ün ise “Kök-Tengri” (Gök Tanrı) inancından geldiği sanılmaktadır. Kırgızların en ağır beddualarından birinin “ocağın sönsün, evin yıkılsın” anlamındaki “tündüğü түşkүр”[4] [5] [6] (Эркин

Too 2000:209) olması Tündük'ün Kırgızlar için önemini göstermektedir.

Gece tündük keçeyle örtölüp, sabah ise erkenden açılırken, aynı zamanda ocak yakılmaktadır. İnsanların tenbel mi, yoksa çalışkan mı olduğu, tündüğün sabah açık veya kapalı olmasından anlaşılır. Yeni evlenenler için Kırgızlarda “onlar tündüklerini kurdular” yani “yeni aile kuruldu” denilmiştir. Boz üy Manas Destanı'na da konu olmuş, destanın bir yerinde Manas, arkadaşı Almambet'e “senin türkük'ü5 tutan sağlam bir sütun gibi olman gerekiyor” derken onun tıpkı tündük gibi sağlam ve güvenilir olması gerektiğini dile getirmiştir (Иманалиев 2002:13). 1938 yılında siyasi cezalardan dolayı halkın önde gelen Kırgız aydınlarının öldürölüp toplu mezara gömölldüğü Atabeyit'te yere düşmüş tündük şeklinde inşaa edilen heykel simgesel olarak o günün acılarını yansıtmaktadır. Zira Tündük'ün yere düşmesi Kırgızlar için bir felaketi, acıyı, yas tutmayı simgelemiştir.

Boz üyün ortasında bulunan ocağın ise kendine has bir yeri ve önemi bulunmuştur. Kırgızlar bu ocağa yazısız kuralları bulunan kutsal bir cisim gibi bakmışlardır. Onlara göre “kolomto” adını verdikleri bu ateşin, temizleme özelliği bulunup, üzerinden atlamak, kirli bezleri atmak ve ateşe türkürmek saygısızlık sayılmıştır.

Boz üyün sahibi öldüğü zaman akrabaları ateşin başına toplanıp ve arkasından ağlamışlardır. Ceset, üç gün boyunca boz üyde bekletilir, bu arada boz üyün içinde bulunan ve günlük kullanılan bütün eşyalar dışarıya çıkarılır ve yalnızca üzerinde oturup ağlamaları için keçe, hasır ve kilim bırakılırdı. Ceset erkekse erkeğin yerine, kadın ise kadının yerine konulurdu (Иманалиев 2002:12).

Kırgızlar boz üye ve eşyalarına çok özen göstermişlerdir. Boz üy yapan “üyçü” adı verilen erkek ustalar ve “uzdar” adı verilen kadın ustalar halk arasında çok saygı görmüşlerdir. Erkek ustalar boz üyün dışını yaparken kadın ustalar ise boz üyün iç yapısıyla ve süslemeleriyle uğraşmışlardır (Бедютова 2006:15).

Kırgızlarda boz üy ile alakalı olarak çok çeşitli gelenekler

bulunmaktadır. Yeni taşınanların düzenlediği “üy toyu” adı verilen bir gelenek bulunmaktadır. Bu gelenekte kurban olarak kesilen hayvanın kafası boz üyün duman çıkan yerinden dışarı atılır ve buna da “tündüktön aşıra ırgıtat”⁶ denilirdi.

Boz üylerin mühim özelliklerinden biri de, üç ustanın yarım saat içinde tek bir çivi kullanmadan kurabilmesi olmuştur. Halk arasında “kadının değeri çadır toplamada belli olur” gibi çadırın kurulması ve kaldırılmasındaki çabukluğu anlatan ata sözleri de bulunmaktadır. Çadırın ağırlığı ise yaklaşık 350 kg. Kadar olup, iki at üzerinde rahatlıkla taşınabilmektedir. Boz üyün ölen bir kişi için dikilmesi ise, hem ölüye hem de atalara saygıyı ifade etmektedir (Эркин Тоо 2000:209).

BOZ ÜY'ÜN İÇ YAPISI

Boz üyün dışının sadeliğine kıyasla iç yapısı oldukça sanatsal bir biçimde şekillenmiştir. İçerisinde herkesin oturacağı yer itina ile düşünülp, yapılmıştır. Oturma yerleri üç bölüme ayrılmıştır. Bunlar:

Tör: Kapının tam karşısında bulunan saygın insanların oturduğu yerdir. Buraya misafirler ve aile büyükleri alınmakta, ailenin kullandığı giyim eşyalarıyla dolu “cük” adında sandıklar yine burada bulunmaktadır (Кыргызстан Энциклопедия 2001:282).

Er Cak: Girişte sol tarafta erkeklerin oturma yeri olan er cak bulunuyordu. Burası küçük ve orta yaştaki erkeklerin yeri idi. Burada erkeklere ait eşyalar saklanmaktadır. Aynı zamanda yeni evlenenlerin de yeri idi (Кыргызстан Энциклопедия 2001: 282 – 283).

Epçi Cak: Kadınların oturma yeri olan epçi cak girişte sağ tarafta bulunmaktadır. Burada hasır perdenin arkasında mutfak erzakı bulunmaktadır (Кыргызстан энциклопедия 2001:282).

Boz Üyü Oluşturan Parçalar

Boz üyün materyalleri genelde ahşap malzemelerden oluşmaktadır. Bu ağaç malzemelerle oluşturulan iskeletin

üzerini ise keçe, hasır ve bazen de hayvan derileriyle kaplamaktadırlar. Zira boz üyün üzerini kapladıkları bu malzemeler çok sert geçen kış şartlarına karşı oldukça dayanıklı ve sıcaktır. Boz üy yapımında kullanılan malzemelerin ve boz üyün parçalarının bazılarını aşağıda vermeye çalışacağız (Каратаев, Эралиев 2005:18).

[i]Kerege: Keçe evin üst duvarını teşkil eden ağaç kafes.

Kerege çalgıç: Kerege ile tuurduk arasından keregenin üst kısmından geçen şerit

Kanat: Çadırın kafesine (keregesine) gerilen bez

Uuk: Boz üyün kubbesinin sıırıkları

Uuktun boosu: Uukların bağlanmasını sağlayan ip, uuk ipi

Tündük: Boz üyün, uukların üst uçlarıyla tutulan, yukarıdaki ahşap dairesi

Bosogo: Kapı çerçevesi, eşik

Kaalga: Boz üyün iki kanatlı kapısı

Çiy: Boz üyün etrafına dolanan hasır

Tegireç: Bir çeşit dokuma kilim

Tuurduk: Keregeyi örten keçe

Üzük: Tuurduk'un biraz yukarısından veya tuurduk ile tündük arasından geçen keçe[i] (Каратаев, Эралиев 2005:42).

Boz Üyün Yapılışı

Boz üyün yapımından önce kapı girişi, bölgenin coğrafik özelliklerine ve rüzgarın esiş yönine göre ayarlanıyordu. Ancak genellikle kapı girişini doğuya doğru yapıyorlardı. Çadır malzemeleri genelde ahşap malzemelerden temin edilmiştir. Çadır iskeleti olan “kerege”nin kafes şeklinde olması çadıra yuvarlak bir görünüm kazandırmaktadır. Kerege “kanat” adı verilen halkalardan oluşmaktadır. Bunların üzerinde bulunan ve “uuk” adı verilen sıırıklar ise çadır kubbesini yani tündüğü yükseltmektedir.[7] Kanatların birleştiği yerde kapı çerçevesi olan “bosogo” yer almaktadır. Buna ise iki parçadan oluşan “kaalga” adı verilen kapı takılmaktadır. Çadır duvarlarının çevresinde çiy adı verilen hasırlar bulunmaktadır. Boz üyün tüm iskeletini ise çok

çeşitli şekillerde ve boyutlarda keçeler kaplamaktadır. Uuklar keregeye bağlanıyor, baş tarafları ise tündüğe bağlanıyordu (Кыргызстан Энциклопедия 2001:282).

Boz üyün büyüklüğü kullanılan kanat sayısına göre değişiyordu. Karşılaştırmak amacıyla boz üyün büyüklüğünü, altı kanat üy, 10 kanat üy şeklinde belirliyorlardı. Bunun dışında uuk sayısına göre de büyüklük belirleniyordu. Boz üyeler yüz başlı, altmış başlı, seksen başlı olarak en tepedeki halkaya bağlanan sıırıklar sayısına göre de sıralanmaktadır.[8]

Kullanılan kerege kaliteye göre, tor köz, cel köz, ara köz olarak üçe bölünüyor. Özellikle boz üyelerin güçlü ve kaliteli olmasını keregenin küçük olması sağlıyor, buna da “tor köz kerege” deniliyordu. Kerege bezi olarak “kerege çalgıç” adı verilen bez kullanılıyordu. Keregenin üst kısımlarını alt kısımlarıyla bağlamada ise “uuktun boosu” adı verilen halatlar kullanılmaktadır.[9]

SONUÇ

Boz üy bugün Türk kültürünün yaşayan nadir yapıtlarındandır. Bunun için hitap ettiği kesim sadece Kırgızlar değildir. Osmanlı minyatürlerinde de bu eserler yer almaktadır. Erken tarihli minyatürler incelendiğinde dört köşeli, direkli veya direksiz Türk çadırlarının da var olduğu görülmektedir. Elbette farklılıklar bulunmaktadır. Ancak esas olan nokta ortak Türk kültürü çatısı altında kullanılmasıdır. Bu noktada bu eserleri koruma görevi aynı zamanda bizlere de düşmektedir. Yine Türk tarihi incelendiğinde göçebe Türklerin kullandığı çadır tiplerinden birinin de topak ev şeklinde yapılan ve yüzyıllardır pek fazla bir değişikliğe uğramamış olan kara çadır olduğu görülmektedir (Türklerde Çadır 1995:14). Fakat Kırgızlarda bu çadır kültürü, sanatsal bir doygunluğa ulaşmış ve kendine has olarak boz üy adını almıştır. Kırgız boz üyelerinin bu kadar önem arzemesinin nedeni şehirleşmeye geçilmesiyle birlikte Kırgızların boz üylere sahip çıkmalarıdır. Çünkü onlar boz üyleri yalnızca barınak olarak değil kültürlerinin bir parçası olarak da görmekteydiler.

Bu eşsiz yapılar, Kırgız halkının kültürel değerlerinin bir çoğuna ev sahipliği yapmaktadır. Adeta Kırgız kültürüyle bütünleşmiştir. Kendi zamanına göre değerlendirildiğinde Kırgız kültürüyle yoğrulmuş bu sanat eserlerinin ne kadar önemli olduğu anlaşılabacaktır. Kültürü korumak dolayısıyla kültürü oluşturan parçaları korumak demektir. Kırgız kültürünün en önemli yapısı olan boz üyde tabiatıyla korunmalıdır.

Boz üyün öneminin anlaşılması için fikren günümüz şartlarından uzaklaşıp, boz üyün tarihine kısaca bir seyahat etmek gerekmektedir ki değeri daha iyi anlaşılsın. Bu gün modern, insanın bir evden bekleyeceği bütün istek ve arzularına cevap verebilen konutlar inşaa edilmiştir. Bütün bu rahatlıklar insanın maddi varlığının ötesine geçememiştir. Peki boz üylerin değerinin anlaşılmasında rahatlık mı esas alınmalıdır? Elbetteki hayır, yani bu gibi yapıların kültürümüzün bir parçası olduğunu unutmamamız gerekmektedir. Zira bu gibi öğeler bizi, biz yapan, millet olma bilincimizi canlı tutan yapılardır.

Yavuz Ercan GÜL,

Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Eğitim Bilimleri, Bişkek/KIRGIZİSTAN. ydidim@gmail.com

Gazi Türkiyat, Güz 2015/17:113-120

KAYNAKÇA

- ♦ КАПАТАЕВ, О., Эралиев С. (2005), Бишкек: Кыргыз Этнографиясы Бойунча Сөздүк.
- ♦ Ак Бозүй, Экинчи макала, Эркин Тоо Газетасы (27 Сент.-2000), б. 209-210.
- ♦ ИМАНАЛИЕВ, К. (2002), Кыргызстан (слово о родине), Бишкек.
- ♦ ИПТАРУУЛУ, Сабыр (2007), Кыргыздын Турагы – Бозүй, Шоокум журналы, Декабрь.
- ♦ ВЕДЮТОВА, Л. М. (2006), Культурное Наследие и Народное Творчество, Бишкек: Фонд Поддержки Образовательных Инициатив Институт Истории НАН КР.

- ◆ İslam Ansiklopedisi (1993), 8. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ◆ Türklerde Çadır (1995), Harbiye – İstanbul: Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı.
- ◆ ТАБАЛДЫЕВ, А. (1976), Кыргыз Совет Энциклопедиясы, Фрунзе: Том:1.
- ◆ Кыргызстан Энциклопедия (2001), Бишкек.
- ◆
[http://www.kyrgyzland.com/content/view/51/51/lang,ru/\(10.02.2008\)](http://www.kyrgyzland.com/content/view/51/51/lang,ru/(10.02.2008))
- ◆
[http://www.polynsky.com.kg/travels/doc_ru/people_ru.htm\(22.02.2008\)](http://www.polynsky.com.kg/travels/doc_ru/people_ru.htm(22.02.2008))
- ◆
[http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/xcpo/\(22.02.2008\)](http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/xcpo/(22.02.2008))
- ◆
[http://www.kyrgyzstantravel.net/culture/art-ru.htm\(08.03.2008\)](http://www.kyrgyzstantravel.net/culture/art-ru.htm(08.03.2008))
- ◆ <http://rus.tumar.com/handicraft/yurta> (17.03.2008)
- ◆ GÖMEÇ, Sadettin (2002), Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri, Ankara: Akça Yayınları.
- ◆ YUHADİN, K. K. (1998), Kırgız Sözlüğü (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dipnotlar:

- [1] http://www.polynsky.com.kg/travels/doc_ru/people_ru.htm (22.02.2008)
- [2] <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/culture/xcpo/> (22.02.2008)
- [3] <http://www.kyrgyzstantravel.net/culture/art-ru.htm> (08.03.2008)
- [4] Tündüğün düşsün.
- [5] “Türkük” çadırın çatısı anlamında olup, onu tutan ve düşmesine engel olan şey ise “tündük”dür. Burada Almambet sağlam bir sütun gibi derken türküğü tutan tündüğü kastetmektedir.
- [6] Tündük’ten içeri atma.

[7] <http://rus.tumar.com/handicraft/yurta> (17.03.2008)

[8] <http://www.kyrgyzland.com/content/view/51/51/lang<ru/>
(10.02.2008)

[9] Daha fazla bilgi için bkz.
<http://rus.tumar.com/handicraft/yurta> Taryhy makalalar